

УДК 94 (477) "1903/1911" : [336.77 : 338.43] : 316.334.55-054.73] (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.354>

Наталія Тацієнко*

КРЕДИТУВАННЯ СЕЛЯН-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Анотація: У статті, на прикладі Київської губернії, зроблено спробу з'ясувати чинники, які вплинули на переселення селянства з українських губерній на початку 20 ст. Міграція почала розглядатися як один із способів розв'язання аграрного питання через заселення та господарське освоєння величезних масивів неосвоєних земель імперії. Стихійність селянського переселення, якій сприяли ще й удосконалення транспортної інфраструктури, змусила владу унормувати цей процес через вироблення законодавчих актів. Уряд заохочував селян до міграції обіцянками фінансової кредитної допомоги на переїзд, купівлю реманенту, худоби, посівного та продовольчого матеріалу, житла. Під час Столипінської аграрної реформи переселення набуло більш чіткого та спрямованого характеру. Переселенці могли звільнятися від оподаткування, а також отримувати відстрочку від військової повинності. Проте, розміри кредитної підтримки часто були недостатніми та не могли покрити всі витрати мігрантів, що було однією з причин їх повернення на Батьківщину та й загалом спадання переселенського руху.

Ключові слова: селянство, переселенський рух, переселенці, Київська губернія, кредит, кредитування, пільги, позика

Постановка проблеми. Україна була одним з основних регіонів, звідки відбувалося переселення в рамках Столипінської аграрної реформи. Тривалий час уряд обмежувався лише ухваленням окремих законодавчих актів щодо кредитування переселенців, але на початку 20 ст., під тиском масових антиурядових виступів робітників і селян, в урядових колах подивилися на переселення як на засіб розв'язання аграрного питання та суттєвий фактор заселення і господарського освоєння величезних масивів малоосвоєних земель імперії. Багато малоземельних селян з Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України вирушали на схід у пошуках кращої долі.

Уряд заохочував переселення селян у малозаселені райони імперії, зокрема в Сибір, Середню Азію та на Далекий Схід. Для стимулювання цього процесу переселенцям надавалися пільги, серед яких були і кредитні. Хоча розміри урядової грошової допомоги часто були незначними, а процес її отримання складним, сам факт обіцянки кредитної підтримки відіграв важливе значення у прийнятті рішення про переселення. Селянський поземельний банк був центральною фінансовою інституцією, яка відігравала вирішальну роль у реалізації реформи. Значна частина позик банку надавалася саме переселенцям. Ці кошти мали допомогти їм у переїзді, купівлі реманенту, худоби та будівництві житла.

* Тацієнко Наталія Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>; e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

Незважаючи на обіцянки, надані кредити та урядова допомога часто були недостатніми для повного облаштування на новому місці. Селянам доводилося продавати все своє майно в Україні, щоб вирушити в далеку дорогу, залишаючи мізерні кошти на руках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кредитування селян-переселенців нерозривно пов'язане з вивченням переселенського руху загалом. Дослідженню історії переселення українських селян на схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка¹. Це були перші дослідження, які окремо розглядали роль саме українського селянства в колонізації малоосвоєних земель імперії, називаючи її причини та наслідки.

У монографії Д. Селіхова² висвітлено історію правового регулювання сільськогосподарського кредиту на українських землях, що входили до Російської імперії. Основну увагу в монографії акцентовано на таких формах сільськогосподарського кредиту, як викупна операція відповідно до законодавчих актів 1861 р., а також діяльності державних та акціонерних земельних банків, дрібному земському і державному меліоративному та переселенському кредитуванню аграрного сектору економіки імперії.

У статті В. Шандри³ зроблено спробу з'ясувати чинники, що впливали на переселення селянства з українських губерній до Сибіру в післяреформений період й у час наростання кризи влади на початку 20 ст., його чисельний і соціальний склад. Авторкою запропонована періодизація переселенського руху, кожен хвилю якої влада регламентувала, спрямовувала та використовувала для забезпечення імперських політичних цілей. Висвітлено наслідки цієї міграції та відзначено спроби українців ідентифікувати себе у сибірському територіальному просторі.

Проблему впровадження Столипінської реформи у Київській губернії та, як наслідок, зростання переселенського руху на початку 20 ст. досліджувала З. Священко⁴. Т. Кузнець⁵ систематизувала та проаналізувала інформацію про переселення, зокрема й примусове виселення селян з населених пунктів Уманського повіту у роки Столипінських аграрних перетворень, за матеріалами української газети «Рада». Авторка персоніфікувала міграцію українського селянства та підкреслила важливість мікроісторичного, регіонального підходу. Проте, незважаючи на частково наявні в українській історіографії дослідження із запропонованої теми, все ж питання кредитування селян-переселенців залишається відкритою проблемою для вивчення.

¹ Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.). *Український історичний журнал*. 1974. № 7. С. 32–42; Якименко Н.А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1913 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук. (07.00.02). Киев, 1977. 30 с.; Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.): автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. / КГУ им. Т.Г. Шевченко. Киев, 1989. 36 с.

² Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 296 с.

³ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 228–242.

⁴ Священко З.В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 3. С. 53–59.

⁵ Кузнець Т. Дестабілізація селянської общини (сільської громади) в роки столипінських аграрних перетворень: мікроісторичний зріз. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. Вип. 48. С. 57–67.

Метою статті є спроба прослідкувати умови та реалізацію переселенської урядової політики Російської імперії під час проведення Столипінської аграрної реформи.

Виклад основного матеріалу. Післяреформений високий природний приріст населення призвів до росту показника густоти населення в українських губерніях. Так, за даними Центрального статистичного комітету на 1 січня 1907 р. в Київській губернії на одну кв. версту припадало близько 95 осіб. Вона поступалася лише Подільській, де цей показник становив близько 97, при середній густоті населення в південних губерніях імперії – 53 особи проти 27 осіб на одну кв. версту в усій її європейській частині. А вже у 1911 р. в Київській губернії на одну кв. версту припадало близько 103 особи, при чому в Київському повіті – 156,5, Бердичівському – 123,4, Канівському – 117,7 осіб⁶.

Зростання чисельності населення ще більше посилювало проблему безземелля та малоземелля. Так, у 1906 р. 40% селянських сімей Київської губернії мали до 2 десятин на одну сім'ю, 51,4% – від 4 до 5 дес., 14,6% – більше 6 дес. У порівнянні з Лівобережжям і Півднем, правобережні селянські господарства мали найменші земельні наділи. Якщо у 1905 р. в Київській губернії у середньому на двір припадало 3,8 дес., Подільській – 3,3 дес., Волинській – 5,2 дес., то на Лівобережжі цей показник складав 4,9-7,3 дес., а на Півдні – 7,8-14,7 дес.⁷ Зменшення розмірів присадибних ділянок було пов'язане також із традиційним серед українського селянства переважанням індивідуального способу ведення господарства та традицією успадковувати землю через її ділення⁸. Так, у 1907 р. в Київській губернії на одну людину припадало 1,08, у Подільській – 1,07 і Волинській – 1,82 десятин землі⁹.

Земля на Правобережжі була досить вартісною, що пов'язувалося з високою родючістю ґрунту. Вартість оренди також відрізнялася і часто залежала від терміну (на рік ціна вища, на декілька років – нижча). Орендаторами переважно були поляки та євреї, які часто віддавали землю селянам за завищеною ціною: вартість землі під ярові культури в Київській губернії становила у середньому 8 руб. за десятину, а під озимі – 12 руб.¹⁰ Щорічно плата за оренду збільшувалася. Якщо на Лівобережжі в 1901 р. вона становила 9 руб. 49 коп., то 1912 р. – 19 руб. 94 коп. На Правобережжі її темпи були ще більш вражаючими – з 10 руб. 27 коп. до 16 руб. 58 коп., а на Півдні – із 7 руб. 77 коп. до 17 руб. 31 коп.¹¹ Гостра соціальна криза, спровокована кабальними викупними платежами, непомірними податками та відробітками, малоземеллям і безземеллям, неврожаями, стала основним чинником міграції українських селян у межах Російської імперії, яка почала набувати масового характеру після ліквідації кріпосництва й особистого звільнення селян від поміщиків.

Важливим чинником міграції була і ментальність українських селян, які були прив'язані до землі та вважали її єдиним джерелом достатку, не вбачаючи власної вигоди в

⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. С. 85.

⁷ Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 28. С. 73.

⁸ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 229.

⁹ Статистический Справочник по Югу России. Полтава: Электрическая типо-лит. преemn. «И.А. Дохман». 1910. С. 2.

¹⁰ Мозговой В. Киевская губерния (очерк). Киев: Киевская губернская типография, 1881. С. 51-52.

¹¹ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 230.

участі у промисловому виробництві, продовжуючи традиційно віддавати перевагу сільському господарству. До неосвіченості селян додавалася наївність, спровокована чутками про незміряні багатства неосвоєних, вільних земель, які можна недорого купити, ріки, переповнені рибою, і пасовиська з густою та соковитою травою¹².

Масового характеру переселення набуло через реалізацію розробленого Міністерством внутрішніх справ плану перевезення переселенців морем за маршрутом Одеса – Порт-Саїд – Коломбо – Сінгапур – Йогоама – Владивосток. Спочатку планувалося перевозити за один рейс по 500 селянських родин, але згодом було вирішено на деякий час обмежитися групою у 250 сімей, для чого мали виділити з державного бюджету 200 тис. руб. Було прописане також і харчування переселенців під час подорожі. Вранці переселенцям видавали дві склянки чаю, в обід – борщ, в якому мало бути на одну людину м'яса вартістю на 72 золотника та «відповідна кількість капусти, борошна, цибулі, перцю, лаврового листка та оцту». Після обіду, запланованого на 11 годину, передбачалось о 15 годині видавати – одну чарку горілки дорослим, а жінкам і дітям по 2 склянки чаю. На вечерю о 18:00 планувалось подавати кашу з маслом і хлібом: в Одесі – житнім, а в закордонних портах – білим по 3 фунти одній особі на день. На шляху між портами – білі сухарі та сіль – на 100 осіб по 5 фунтів на день¹³.

Лише у 1883-1885 рр. уряд відправив морем на схід через Одеський порт 4 698 селян, на що було витрачено один мільйон рублів казенних коштів. Морським шляхом туди ж до 1901 р. відправлено 55 тис. осіб, здебільшого, з Лівобережної України. Протягом 1885-1892 рр. саме з цих губерній до Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану прибули 27,7 тис. мігрантів, а у 1893-1900 рр. – 385,2 тис. Найбільше до Сибіру переселялося в період 1905-1914 рр., особливо інтенсивно з 1908 р.¹⁴ Також на темпи переселення помітно вплинула й побудова залізниці (1897-1902 рр.), яка пройшла всім Сибіром і сполучила українські землі з Далеким Сходом, витіснивши морський та гужовий транспорт, який раніше використовували переселенці¹⁵.

Стихійність селянської міграції змусила владу приступити до вироблення нових законодавчих норм. На початку 20 ст. уряд здійснив спробу звести окремі правові акти, які регулювали питання сільськогосподарського кредиту лише в окремих регіонах імперії, в один загальноімперський закон. Нормативно-правовий акт від 6 червня 1904 р. під назвою «Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських обивателів і міщан-землеробів» вніс принципові зміни в переселенське законодавство, основною ідеєю якого відтепер стало право усіх без винятку категорій землеробського населення переселятися на казенні землі східних та південно-східних окраїн імперії. Мігранти ділилися на тих, хто відправлявся в дорогу за сприяння уряду чи без нього¹⁶.

Тимчасові правила нараховували 29 статей, що регулювали добровільне переселення селян і міщан-землеробів, за можливості надаючи переселенцям, що поселялися в Закавказзі, Туркестанському генерал-губернаторстві та в межах намісництва на Далекому

¹² Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 231.

¹³ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії... С. 95.

¹⁴ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 233.

¹⁵ Ibid. С. 232.

¹⁶ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії... С. 102.

Сході протягом 5 років, а на інших територіях – 3 років, пільги щодо відбування натуральних земських повинностей. А сільські громади, що прийняли вагомі міри до покращення свого землекористування, у зв'язку з купівлею частини земельних наділів переселенцями, звільнялися від сплати викупних платежів і державного поземельного податку на термін до 3 років.

За ст.1 пільги та державна допомога надавалися селянам та міщанам, які переселялися в місцевості, заселення яких було важливим «з державних цілей», або тим, що виходили з громад, добровільне виселення з яких визнавалося необхідним у зв'язку з неналежними умовами введення господарства. У ст.3 зазначалося, що селяни та міщани-землероби, які бажали поселитися на державних землях, виділених під заселення і скористатися при цьому сприянням влади, повинні звернутися з проханнями в адміністративні присутствія повітових з'їздів, які розглядали звернення і в разі позитивного рішення, видавали прохачам дозвіл на переселення. За ст.5 дозволи на переселення в області Сир-Дар'їнську, Ферганську, Самаркандську і в Кавказький край із сприянням влади видавалися тільки особам корінного «руського» походження, православного віросповідання або представникам таких «сект», переселення яких погодив Міністр внутрішніх справ. У ст. 7 зазначалося, що особи, які отримали дозвіл на поселення повинні відправити ходоків по одному від кожної сім'ї або від декількох сімей односельчан для вибору і зарахування за ними належної кількості земельних наділів. Вибрані ходоками ділянки зараховувалися місцевими установами за переселенцями на два роки. За ст. 8 при наданні переселенцями посвідчень про зачислення за ними земельних ділянок їм видавалися прохідні документи, отримавши які селяни не зобов'язані були надавати будь-яких інших документів для виселення із своїх громад. Видача прохідних посвідчень могла відбуватися до повернення ходоків¹⁷.

Приватні польові та присадибні земельні ділянки селян, які переселялися у повному сімейному складі, могли передаватися громаді чи односельчанам за винагороду, розмір якої визначався за добровільною згодою. Сільським громадам або ж окремим селянам, що купували у переселенців залишені ними землі могли також видаватися кредити. Державні землі відводилися переселенцям: в Європейській Росії – на однакових з колишніми державними селянами умовах, а на інших територіях – на умовах, встановлених для земельного влаштування місцевого населення. Розмір земельного наділу на одну особу чоловічої статі визначався з урахуванням місцевих сільськогосподарських умов і родючості ґрунту, але не повинен був перевищувати встановлених розмірів земельних ділянок, що надавалися місцевому селянському населенню в порядку поземельного влаштування. Державні землі надавалися переселенцям або в общинне, або у подвірне користування. Частина селян отримували земельні ділянки на хуторні відруби. Такі прохання задовольнялися за наявності вільних ділянок землі в належній кількості, щоб не було втрат для інших переселенців, що заселяли ці території. Земельні суперечки між переселенцями вирішувалися місцевими селянськими установами в загальному порядку.

За ст. 23 переселенці користувалися такими пільгами: а) перевезення залізницею до

¹⁷ Высочайше утвержденные Временные Правила «О добровольном переселении сельских обитателей и мещан-земледельцев». Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т. XXIV. СПб.: Гос. типография, 1907. № 24701. С. 603-605.

місць призначення, а також пересування цими дорогами в обидва боки ходоків, яких відправляли майбутні переселенці зі свого оточення, відбувалося за особливим, встановленим Міністерством фінансів, пониженим тарифом; б) при поселенні переселенці на п'ять років звільнялися від державних платежів і земських грошових зборів, а в наступний п'ятирічний термін вони оподатковувалися вищезгаданими зборами в половинному розмірі. У Закаспійській області на переселенців не накладалися ні державні, ні земські збори протягом десяти років; в) для переселенців, яким на момент поселення виповнилося більше ніж 18 років військова повинність відтерміновувалася на три роки.

Переселенці, які зараховувалися до міщанських громад на Далекому Сході так само користувалися пільгою, зазначеною у ст. 23 про військову повинність, а також звільнялися від державних, земських, міських і громадських повинностей протягом двох років. На осіб, які поселялися на Далекому Сході, Туркестанському генерал-губернаторстві поширювалися загальні правила щодо військової повинності, встановлені для місцевого населення. Новосели, яким виповнилося 15 років мали право на шестирічну відстрочку від військової служби. За ст. 25, окрім зазначених у ст. 23 і 24 пільг переселенці могли отримувати: а) шляхові позички; б) кредити на громадські потреби і на влаштування господарств; в) безкоштовний відпуск будівельного матеріалу.

Переселенці, що самовільно залишили місця їх нового поселення: а) могли бути наділені іншими вільними державними землями тільки у випадках, що заслуговували особливої уваги; б) наділи переселенців, що самовільно покинули місця поселення, вважалися вільними для заселення новими мігрантами через два роки; в) наділи переселенців, що перейшли на інші місця, маючи на це відповідний дозвіл, поверталися у відання місцевій владі одразу; г) стягнення позик з переселенців, які проживали поза місцем поселення, відбувалося за місцем дійсного перебування боржників. За ст. 29 переселенцям, що бажали повернутися на Батьківщину, свідоцтва видавалися місцевими установами, що займалися переселенським рухом. Такі переселенці зобов'язані були протягом шести місяців надати документи сільським громадам, в яких вони перебували до переселення¹⁸.

Буквально через кілька днів після ухвалення закону від 6 червня 1904 р., 10 червня з'явився закон щодо порядку добровільного переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі Сир-Дар'їнської, Ферганської та Самаркандської областей. Цим законом передбачалось надати право новоселам цих регіонів отримати позику на домообладання загальною сумою до 150 руб. на родину за умови наявності на це відповідного дозволу обласних правлінь. Якщо ж виникала потреба у позиках понад 150 руб., то відповідний дозвіл мав надавати вже військовий міністр через посередництво Туркестанського генерал-губернатора¹⁹.

У березні 1906 р. було прийнято інструкцію «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», за якою селян заохочували до переселення можливістю отримати кредити, пільги на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців до Сибіру та Середньої Азії. Однак, сільські трударі не поспішали, особливо на початку, заручатися підтримкою влади та брати кредити, а покладаючись на власні сили, таємно

¹⁸ Ibid. С. 605-607.

¹⁹ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії... С. 102-103.

покидали села вночі. Вони більше довіряли маклерам, які прискорювали продаж їх майна, водночас наживаючись на селянській простодушності²⁰. У березні 1909 р. десять селянських сімей з містечка Дубова та сіл Коржова Слобідка, Оксанина, Вільшанка Уманського повіту вирішили не чекати черги на відправку переселенців, а виїхати самостійно. Вони «спродалися до ниточки, але тарифних свідоцтв, доки не наспіла їхня черга, не отримали... і тепер нещасні не знають що їм робити»²¹.

26 квітня 1906 р. було ухвалено закон, яким було скасовано або суттєво змінено усі правові акти, які не узгоджувалися з Тимчасовими правилами про добровільне переселення від 6 червня 1904 р. За ст. 2 в Чорноморській губернії, в Степовій, Сир-Дар'їнській, Ферганській, Самаркандській, Амурській і Приморській областях і загалом у місцевостях, в яких ще не встановлено правил остаточного землеустрою місцевого населення, земельні ділянки відводилися переселенцям у постійне (безтермінове) користування. Ці земельні наділи не могли відчужуватися чи забиратися за борги²². Головною ідеєю цього законодавчого акту було скасування всіляких обмежень у правах сільськогосподарських товаровиробників щодо зміни місця своєї господарської діяльності з одночасним заохоченням переселятися на східні та південносхідні окраїни імперії з обіцянками різноманітних пільг і позик²³.

Унаслідок впровадження нових переселенських норм наприкінці 19 – на початку 20 ст. українці почали активно заселяти в тому числі й сибірські землі. З 9 українських губерній у 1896-1910 рр. лідерами переселенського руху були Полтавська (24,2%), Чернігівська (20,2%), Харківська (14,6%), Київська (11,4%) губернії. Столипінська аграрна реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Так, протягом 1906-1912 рр. виїхало близько 1 млн. осіб, тоді як у 1896-1906 рр. – близько 0,6 млн.²⁴ Селян попереджали про особливості клімату, необхідність переселятися організовано, з державною допомогою. Ще 1896 р. в Міністерстві внутрішніх справ було створене спеціальне переселенське управління, яке вивчало райони для майбутнього освоєння. Неосвоєні та малозаселені землі імперії почали всіляко рекламувати в якості важливого фактору розв'язання аграрного питання.

Переселення відбувалося в основному у лютому, березні та квітні, щоб люди прибували до місць поселення з настанням там весни. У жовтні, листопаді та грудні потік переселенців скорочувався. З часом були визначені нові терміни від'їздів – з 10 березня до 20 липня²⁵. Аби підготувати селян до переїзду, ознайомити їх з новими умовами,

²⁰ Тацієнко Н.Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв. 2019. С. 47.

²¹ Кузнець Т. Дестабілізація селянської общини (сільської громади) в роки столипінських аграрних перетворень: мікроісторичний зріз. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2024. Вип. 48. С. 61.

²² Высочайше утвержденное мнение Государственного совета «Об отмене и изменении узаконенный по переселенческой части, несогласных с Временными Правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года». Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Гос. типография, 1909. № 27831. С. 498-499.

²³ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях... С. 103.

²⁴ Тацієнко Н.Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.)... С. 46.

²⁵ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 234-235.

переселенське управління почало великими накладками видавати відповідну літературу, зокрема 1907 р. було надруковано 130 тис. книг із 400 тис. пояснень²⁶. Також в інструкціях детально описувалися документи, які селяни повинні були мати аби розраховувати на пільги від держави. Коли йшлося про законний переїзд, держава зобов'язувалася забезпечити пільгове перевезення мігрантів, зменшити залізничний тариф на багаж і домашніх тварин, влаштувати швидке поселення й наділення землею, зняти недоїмки, борги земських зборів на п'ять років, надати безвідсоткові кредити кожній сім'ї розміром до 165 руб.²⁷ Зрештою, тим переселенцям, що мали свідоцтва на виділені землі, надавалися пільги на проїзд і перевезення багажу, однак їх позбавлялися ті, хто їхав без них. Проте всі переселенці однаково страждали від антисанітарних умов у потягах, викликаних тривалістю переїзду, скупченістю великої чисельності людей без елементарних побутових зручностей.

За рекомендацією уряду державні адміністрації центральночорноземних губерній у 1910 р. опублікували «Тимчасові правила про допомогу і позики від уряду переселенцям». Ці правила нараховували 194 статті, в яких унормовувалися проблеми, пов'язані з сільськогосподарським переселенням. Загалом умови кредитування цієї категорії населення не мали суттєвих відмінностей від попередніх. Як і раніше, шляхові позики «могли бути видані родинам, які прямували з відповідними дозвільними документами у розмірі не більше 50 руб. і лише після того, як вони залишать кінцеву залізничну станцію». У виключних випадках уповноважені особи могли видати шляхову позичку і під час руху залізницею чи на пароплавах. Зазнала певних змін і сума кредиту на домообзаведення – до 200 руб. в областях Амурській і Приморській і 165 руб. – в інших місцевостях. Новим сюжетом у цьому відношенні було те, що на позику могли розраховувати і ті, хто приписувався до громад старожилів, але у половинному розмірі. Ст. 48 дозволяла повітовим з'їздам клопотатися перед губернськими чи обласними установами про видачу позик у «посиленому розмірі» у випадках, коли переселенська родина перебувала у складному становищі. Такі розмиті формулювання давали можливість чиновникам надавати або не надавати допомогу на свій розсуд²⁸. Умови повернення позик жодних змін не зазнали. Як і раніше, новосели змушені були їх повертати протягом десяти років після пільгового п'ятиріччя. Знову ж таки, ст. 58 дозволяла надати боржнику відстрочку, «але не більше десяти років». До числа нововведень слід віднести можливість отримання позики на домообзаведення тим, хто переселявся без належного дозволу, проте права на отримання шляхових позик ця категорія мігрантів не мала²⁹.

Для регулювання міграційних потоків створювалися відповідні місцеві державні структури – губернські та повітові землевпорядні комісії, які наділялися правом відряджати уповноважених для вибору землі за Уралом. Тільки за 1908-1909 рр. із Київщини було відправлено до різних переселенських районів близько 7 тис. уповноважених, значна частина яких у 1906-1913 рр. з'їздила безрезультатно: їх не влаштовували запропоновані землі, кліматичні умови, заболочені або лісові райони, відсутність водойм, віддаленість

²⁶ Священко З.В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру... С. 56.

²⁷ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 236.

²⁸ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях... С. 103.

²⁹ Ibid. С. 103-104.

майбутніх поселень, звідки важко було дістатися з хлібним товаром до місць збуту. Ці обставини не відповідали очікуваним результатам, тим ідеальним сподіванням, які селяни уявляли собі з листів односельчан та родичів³⁰.

За даними Челябінської та Сизранської реєстрацій за 1896-1909 рр. можна простежити, що апогей переселенського руху припадав на період Столипінської аграрної реформи. Адже за 1906-1909 рр. з Київської губернії переселилося 144 985 осіб, тобто 79,6% усіх мігрантів. Переселялися люди в більшості сім'ями, тому 81,3% вихідців з губернії складали саме члени сімей³¹. Уповноважених відряджали переважно із власних родин (із 29 757 «ходоків» 26 465 (88,9%) були уповноваженими від своїх сімей). За 14 років додому повернулися 35 616 осіб, з них 2 219 сімей, які нараховували 10 374 селян, з яких 5 919 осіб, а це 1 230 сімей, повернулися протягом того ж року в який виїхали. Зрозуміло, що поверталися також і уповноважені («ходоки»), метою яких була розвідка, а не поселення. Порівнюючи розміри переселенського руху загалом по Правобережжю, варто зауважити, що наймасовішим він був саме у Київській губернії, з Подільської за 1896-1909 рр. переселилося лише 61 304 особи, а з Волинської – 49 640³². Канівський і Звенигородський повіти Київської губернії були лідерами переселенського руху в означений період. Найбільший показник виходів з губернії припадав на 1907-1909 рр. Про те, що основною причиною переселенського руху було земельне питання свідчить той факт, що за 1906-1912 рр. 99,3% переселенців Київської губернії складали саме селяни, міщани становили лише 0,7%³³. Загалом, середній річний вихід з Київської губернії за 1906-1912 рр. перевищував середній річний вихід за 1896-1905 рр. майже в 7,5 рази (21 165 проти 2 831)³⁴.

Переселенці з північної та західної частини Київської губернії (Радомишльський, Сквирський, Бердичівський повіти) оселялися у лісовій зоні. Можна припустити, що такий вибір місць для поселення зумовлювався звичним способом ведення господарства та промислів серед лісових масивів на Батьківщині. А у степовій зоні освоювалися вихідці із землеробських повітів губернії – Київського, Уманського та Звенигородського³⁵. Вихідці із Київської губернії заселяли переважно Томську губернію (24%), Акмолінську (21,5%), Приморську (19,8%), Тургайську (8,2%)³⁶.

Із пам'ятної книги Акмолінської області на 1912 р. дізнаємося, що на початку 20 ст. зросла кількість самовольців. Якщо самовольців, що проживали в області понад 5 років нараховувалося близько 15%, то із переселенців у 1907 р. та 1908 р. вони складали 40%. Значна їх частина проживала в області в якості орендарів, що займалися господарством в надії отримати землю. Такі селяни для колонізації області були бажаним елементом, адже вони проявляли сильну волю і витривалість. Крім орендної плати за землю, зазвичай вони

³⁰ Священко З.В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру... С. 55.

³¹ Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно). Санкт-Петербург, 1910. С. 8-10.

³² Ibidem.

³³ Новоселов П.М. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: За 1906-1912 гг.: В 2-х вып. Полтава, 1913. Вып. 1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы. С. 53.

³⁴ Ibid. С. 12.

³⁵ Тацієнко Н.Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.)... С. 51.

³⁶ Священко З.В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру... С. 57.

обкладалися також зборами за місцем проживання на користь селянських товариств за випас худоби, навчання дітей тощо. При слабкому розвитку промисловості в Акмолінській області та відсутності більш-менш постійних заробітків, земля була головним джерелом існування селян-переселенців. Територіальні та кліматичні умови області були досить придатними для занять скотарством, чим переважно займалося місцеве киргизьке населення. Із культивованих в області культур перше місце займала ярова пшениця, друге – овес, а от озиме жито не витримувало суворого клімату і в більшості випадків вимерзало. Спостерігаючи за життям селян-переселенців, місцеве населення переходило до більшої осілості. Киргизи поступово розширювали площі посівів, заготовляли сіно, купували сільськогосподарські знаряддя і машини для ведення господарства. Вони починали будувати житло як в переселенців, амбари для зберігання зерна, розводити домашню птицю тощо³⁷.

В Акмолінській області переселенці могли розраховувати на державну допомогу у вигляді кредитів на облаштування господарства, громадські потреби, видачі посівного насіння, безкоштовного будівельного лісового матеріалу, надання медичної допомоги населенню. За 1910 р. видано кредитів на влаштування господарств на суму 1 430 900 руб. 16 коп., що складало 23,2% від загальної суми кредитування (у 1909 р. на влаштування господарств було видано 1 967 942 руб. 45 коп., що складало 32,5% від загальної суми виплат). З часом зросла і сума виплат на одну сім'ю. Якщо на 1906 р. допомогу від держави отримали 7 421 сім'я: 1 467 сімей отримали кредит розміром менше 50 руб. на одну сім'ю, що складало 20,2% від загальної чисельності осіб, які отримали виплати, 2 114 сімей (28,5%) – по 50 руб., 3 783 сім'ї (50,5%) – від 50 до 100 руб., 57 сімей (0,8%) – від 100 руб. То уже 1910 р. допомогу отримали 21 676 сімей: чисельність сімей, що отримували до 50 руб. скоротилася до 6% (1 357 сімей) від загальної чисельності переселенців, які отримали допомогу, 3 358 сімей (15%) отримали по 50 руб., 7 929 сімей (37%) – від 50 до 100 руб., 9 041 сім'я (42%) – понад 100 руб. Причинами збільшення суми виплат на одну сім'ю були неврожаї, а також збільшення цін, головним чином на худобу, крім того відбулося скорочення безкоштовного відпуску лісу на будівництво³⁸. Безкоштовно будівельний матеріал видавався далеко не усім переселенцям, особливо в тих місцевостях, де його було зовсім мало. Доставка ж лісу з півночі на південь обходилося селянам дуже дорого, адже на півдні Акмолінської області його майже не було.

У 1910 р. шляхові виплати в Акмолінській області були незначними. За рік 88 ходокам видано 221 руб. (близько 6 руб. в середньому на кожного) і 9 сім'ям, що добиралися до визначених ділянок, по 10 руб. на сім'ю. Кредитів на громадські потреби в 1910 р. було видано на 106 568 руб. 6 коп. Серед них: 20 сільським громадам на школи – 37 900 руб., на 6 церков – 25 500 руб., на молитовні будинки – 2 000 руб., на церковне начиння – 1 500 руб., на 5 причтових будинків – 11 000 руб., на млини 7 товариствам і 2 окремим особам – 4 300 руб., на цегляні заводи 2 товариствам – 1 000 руб., на 21 криницю – 2 320 руб., на сукновальню – 600 руб., на 2 олійні – 950 руб., на зернозберігальні магазини 2 громадам – 912 руб. 30 коп., на кузню – 200 руб. тощо. Крім того, було виділено

³⁷ Памятная книжка и адрес-календар Акмолинской области на 1912 год. Издание Акмолинского областного статистического комитета. Омск, 1912. С. 10-17.

³⁸ Ibid. С. 11-12.

6 000 руб. на утримання трьох роз'їзних причтів і 600 руб. на дорожні витрати двом священникам. За кошторисом переселенського управління на 1910 р. на область передбачалося виділити 100 тис. руб., але фактичні витрати перевищили цю суму на 13 258 руб. 6 коп.³⁹

Виданих кредитів не вистачало в силу темпів заселення Акмолінської області і не всі прохання задовольнялися. До 1910 р. в області побудовано 76 церков, 57 церковнопарафіяльних шкіл, 118 шкіл Міністерства народної освіти, що при наявності в області 587 селянських поселень, 71 заселених ділянок і при щорічній підготовці від 150 до 200 нових ділянок було вкрай недостатнім. Селяни-переселенці області перші п'ять років повністю звільнялися від сплати державних податків і земських зборів, а в наступне п'ятиріччя сплачували їх у половинному розмірі. На утримання ж громадських закладів вони платили з дня поселення⁴⁰.

Для Столипінського етапу була характерна зміна соціального складу селянства, бо в переселенський рух включилася найбільш бідна його частина, яка, не чекаючи державних дотацій, активно намагалася мігрувати. Переселенця цього етапу не можна порівнювати з мігрантами попередніх років. Якщо раніше забезпеченість переселенської сім'ї обраховувалася у середньому в 500 руб., то в період реалізації Столипінської аграрної реформи із загального числа переселенських сімей 30% не мали нічого і розраховували розпочати нове життя на державну допомогу, розмір якої сягав 165 руб. на сім'ю⁴¹. Для цієї категорії селян вже не знаходилося таких родючих земель, як для їх попередників, тому вони змушені були освоювати гірші площі й у більш віддалених місцях. Не маючи засобів для успішного ведення там власного господарства, незаможні селяни або поверталися назад, або наймалися до своїх успішніших земляків. При щорічному поселенні в Акмолінській області понад 50 тис. осіб переселенців, питання про забезпечення їх продовольством і посівним матеріалом виникало з кожним прибуттям мігрантів. Половина щорічного потоку переселенців припадала на осінні місяці, тому їм з першого дня поселення доводилося все купувати. Бідний селянин на кредит у 165 руб. був не в змозі проіснувати до наступного урожаю, тому в допомогу видавалися ще й продовольчий і посівний кредити, які в 1910 р. нараховували 932 921 руб. 77 коп.⁴²

До початку Першої світової війни суттєвим кроком на шляху кредитування переселенців став закон, ухвалений 5 липня 1912 р. під назвою «Про зміну правил щодо видачі позик на господарське облаштування переселенців»⁴³. Згідно якого, кредит на влаштування господарства видавався за письмовими або усними проханнями переселенців протягом трьох років з часу поселення. Розмір кредитування визначався головним управителем землеустроєм на кожне триріччя, затверджувався Радою міністрів і залежав від умов влаштування господарств чи державної необхідності швидкого заселення цих місцевостей. За ст.2 розмір позик на одне господарство у Приморській та Амурській областях і на острові Сахалін сягав 400 руб. Новосели, які селилися в тайгових районах

³⁹ Ibid. С. 12-13.

⁴⁰ Ibid. С. 27-28.

⁴¹ Ibid. С. 31-32.

⁴² Ibid. С. 32.

⁴³ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях... С. 104.

Забайкальської області могли отримати до 400 руб., а в інших місцевостях Азіатської Росії – до 250 руб. Переселенцям, які освоювали території, заселення яких на державному рівні вважалося необхідним, частину кредиту, але не більше його половини, могли видавати як безповоротну допомогу та списувати з боргу. Для мігрантів, які поселялися в місцевостях, зазначених у ст. 2 в громадах старожилих, позики мали не перевищувати 200 руб. Кредити видавалися: перша половина – на переселення сім'ї, друга – за підтвердження службовцями раціонального використання грошей, на влаштування господарства. Повітові з'їзди розглядали питання кредитування населення і кожні півроку звітувалися у відповідні губернії, а ті, у свою чергу, доповідали в Головне управління землеустрою та землеробства. Питання кредитування було в безпосередньому відомстві губернаторів. В місцевостях, де були склади матеріалів, сільськогосподарського реманенту, продовольчого та посівного зерна переселенці могли отримувати їх за заготівельними цінами за рахунок виділених їм кредитів⁴⁴.

Умови життя на нових землях часто виявлялися складнішими, ніж очікувалося, що призводило до повернення частини переселенців назад в Україну. Звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переїзду, недостатню державну допомогу призводили до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я, а найперше – труднощі з облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці⁴⁵. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. більше селян поверталися зі степових областей та менше – з лісових губерній імперії. З тих, що не прижилися на нових місцях 41,1% називали причиною повернення відсутність придатної землі для господарювання, 24,8% – недостатність матеріальних засобів, 5,4% – неврожайні ґрунти, 4,2% – заболоченість, відсутність водойм і гористість. Їхали на схід сім'ї у складі, як правило, 6 і більше осіб, а поверталися далеко не в повному складі⁴⁶. Протягом 1886-1905 рр. до України повернулося понад 63 тис. осіб, або майже 12% переселенців цього періоду. Після 1910 р. повернення на попереднє місце проживання набуло масового характеру. В середньому щороку майже третина переселенців поверталася назад. Наприклад, у 1911 р. до України повернулося 68,5% переселенців⁴⁷. З початком воєнних дій у 1914 р. програма кредитного забезпечення переселенців була повністю згорнута, як і здійснення організованого переселення на територію азіатської частини Російської імперії⁴⁸.

Висновки. Малоземелля, особливо на Правобережжі, змушувало багатьох селян шукати землю на сході Російської імперії. У найбільш скрутному становищі перебували селяни Київської губернії, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення майже у чотири рази переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії. Під час Столипінської аграрної реформи переселенський рух набув більш чіткого та спрямованого характеру. Урядова пропаганда активно закликала селян до переселення, обіцяючи їм фінансову підтримку та кращі умови життя на нових землях.

⁴⁴ Высочайше утвержденный одобренный Государственной думой закон «Об изменении правил о выдаче ссуд на хозяйственное устройство переселенцев». Полное Собрание Законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т. XXXII. СПб.: Гос. типография, 1915. № 37714. С. 1091-1092.

⁴⁵ Священко З.В. Переселення селян Київської губернії до Сибіру... С. 57.

⁴⁶ Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.... С. 237.

⁴⁷ Тацієнко Н.Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793-1917 рр.)... С. 52.

⁴⁸ Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях... С. 104.

Хоча реальність часто відрізнялася від обіцянок, ці заклики впливали на рішення багатьох малоземельних селян. Переселенці на певний термін (зазвичай 3-5 років) звільнялися від сплати казенних і земських податків, а також від військової служби. Ці заходи мали полегшити облаштування на нових землях. Однак, розміри кредитів часто були невеликими і не завжди покривали всі витрати мігрантів на переїзд та облаштування, а процес їх отримання міг бути забюрократизованим і тривалим. Навіть за наявності кредитної підтримки, значна частина переселенців стикалася з труднощами адаптації до нових природно-кліматичних умов, відсутністю досвіду ведення господарства на цілих землях, а також з проблемами транспортної інфраструктури та ринків збуту. Це призводило до «зворотного руху» – повернення частини переселенців назад в Україну.

Nataliia Tatsiienko

Creditation to migrant peasants during the years of the Stolypin agrarian reform in Ukraine

Abstract: The article, using the example of the Kyiv province, attempts to identify the factors that influenced the resettlement of peasants from Ukrainian provinces to Siberia at the beginning of the 20th century, namely, land scarcity and landlessness, the high cost of land and its rent, an acute social crisis, etc. The peasantry of the Kyiv province was in the most difficult situation, as the land shortage was particularly acute there, partly due to the high population density in the region. An important factor in migration was the attachment of the Ukrainian peasantry to work on the land and traditional agriculture. Resettlement began to be considered as one of the ways to solve the agrarian problem through the settlement and economic development of vast tracts of undeveloped lands of the empire. The spontaneity of peasant migration, which was also facilitated by the improvement of transport infrastructure, forced the authorities to regulate this process through the development of legislative acts.

During the Stolypin agrarian reform, resettlement became more clear and targeted. However, this stage was characterized by a change in the social composition of the peasantry, as the poorest part of it joined the resettlement movement. The government encouraged peasants to relocate with promises of financial credit assistance for moving, purchasing equipment, livestock, seeds and food, and housing. Migrants could be exempted from taxation and receive deferrals from military service. However, the amount of credit support was often insufficient and could not cover all the expenses of migrants, which was one of the reasons for their return to their homeland and the overall decline of the migration movement.

Keywords: peasantry, resettlement movement, settlers, Kyiv province, credit, lending, benefits, loan